

جلسه «مثبت شصت ساله‌ها» به یاد حاج حسین ملک، بزرگ‌ترین واقف فرهنگی ایران، برگزار شد

میراثی فراتر از املاک

راه تجربه

قاسم فتحی | حاج حسین ملک

بزرگ‌ترین واقف ایران بود؟ هادی قائمی، پژوهشگر تاریخ و کارشناس وقف، در آغاز سخنانش ترجیح داد همین پرسش را اصلاح کند. به اعتقاد او، اگر مقصود از «بزرگ‌ترین» وسعت زمین‌ها یا ارزش اقتصادی موقوفات باشد، این ادعا نیازمند پژوهشی جامع و مقایسه‌ای است؛ اما اگر سخن از فرهنگ، کتاب، دانش و میراث مکتوب ایران باشد، می‌توان با اطمینان از حاج حسین ملک به عنوان «بزرگ‌ترین واقف فرهنگی کشور، یاد کرد؛ عنوانی که نه برپایه اغراق، بلکه براساس ماهیت و جهت‌گیری موقوفات او شکل گرفته است.

این سخنان در نشست مثبت شصت ساله‌ها به یاد حاج حسین ملک، بزرگ‌ترین واقف فرهنگی ایران، که در محله سجاد برگزار شد، مطرح شد. نشستی که در آن هادی قائمی با مرور زندگی، فعالیت‌های اجتماعی و موقوفات این چهره نامدار، تصویری متفاوت از او ارائه داد؛ تصویری که نشان می‌دهد حاج حسین ملک تنها یک ثروتمند نیکوکار نبود، بلکه اندیشمندی اهل مطالعه بود که با شناخت دقیق نیازهای جامعه، ثروتش را در مسیر فرهنگ، آموزش و سلامت عمومی به کار گرفت.

تجربه سیاست و کناره‌گیری از قدرت

بخش دیگری از سخنان قائمی به نقش حاج حسین ملک در رویدادهای سیاسی او اواخر قاجار اختصاص داشت. او توضیح داد که ملک برخلاف پدرش، هیچ‌گاه سیاستمداری حرفه‌ای نشد، هرچند تحولات مشروطه را از نزدیک تجربه کرد. در جریان بحران شورش نان در مشهد و اعتراض‌های مردمی، او نیز مانند بسیاری از آزادی‌خواهان تحت فشار قرار گرفت، شلاق خورد و مدتی را در زندان گذراند. حتی گفته می‌شود در اثر همان ضرب و شتم، یکی از گوش‌هایش آسیب دید و تا پایان عمر شنوایی کامل نداشت. قائمی معتقد است همین تجربه‌های تلخ باعث شد حاج حسین ملک پس از آن کمتر وارد فعالیت مستقیم سیاسی شود و بیش از هر چیز، راه خدمت به جامعه را در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی جست و جو کند.

او افزود کسانی که به جاودانگی می‌اندیشند، گاه می‌کوشند نام و اثر خود را از راه وقف زنده نگه دارند. از این رو، وقف تنها انتقال یک مال نیست، بلکه ساختن آینده‌ای است که نسل‌های بعد نیز از آن بهره ببرند. به باور قائمی، حاج حسین ملک دقیقاً با چنین نگاهی زندگی کرد؛ مردی که می‌توانست ثروتش را صرف تجمل کند، اما آن را به کتابخانه، بیمارستان، مدرسه، فضای سبز و مراکز فرهنگی تبدیل کرد؛ میراثی که پس از گذشت دهه‌ها همچنان زنده است و نام او را در حافظه فرهنگی ایران ماندگار نگه داشته است.

چرا «بزرگ‌ترین واقف فرهنگی»؟

قائمى در ابتدای نشست تأکید کرد که درباره شخصیت‌های تاریخی باید از عناوین دقیق استفاده کرد. به گفته او، عنوان «بزرگ‌ترین واقف ایران» می‌تواند محل مناقشه باشد؛ زیرا مشخص نیست ملاک، تعداد موقوفات، وسعت املاک یا ارزش اقتصادی آن‌ها باشد. اما درباره حاج حسین ملک، وجه غالب تمام موقوفات، خدمت به فرهنگ و دانش است و از این رو عنوان «بزرگ‌ترین واقف فرهنگی کشور، عنوانی علمی و تریب‌پرفتنی‌تر به شمار می‌رود.

این پژوهشگر تاریخ، در ادامه به پیشینه خاندان ملک پرداخت و گفت که براساس برخی منابع تاریخی، از جمله کتاب رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، اجداد خاندان ملک از نواحی شمال افغانستان به تبریز مهاجرت کرده بودند و بعداً در این شهر به تجارت پرداختند. دودنسل پیش از حاج حسین، خاندان اوبالق، ملک التجار، شناخته می‌شدند. این لقب در دوره قاجار به پدر خانواده اعطاشد و جایگاه اقتصادی و اجتماعی آنان را نشان می‌داد. هم‌زمان تبریز محل اقامت ولیعهدان قاجار بود و ناصرالدین میرزا نیز پیش از پادشاهی در همین شهر زندگی می‌کرد.

پدر حاج حسین ملک به تدریج به یکی از تاجران بانفوذ کشور تبدیل شد؛ تاجایی که در بسیاری از مسائل سیاسی و اقتصادی عصر خود نقش و نفوذ داشت.

تولد و شکل‌گیری شخصیت حاج حسین ملک

حاج حسین ملک در سال ۱۲۵۰ خورشیدی متولد شد. او تحصیلات خود را در مدرسه آلیانس تهران گذراند و در همان دوران زبان فرانسه را نیز فراگرفت. به گفته این پژوهشگر، ملک از همان سال‌های جوانی علاقه فراوانی به کتاب و مطالعه داشت و بعدها همین علاقه، مسیر زندگی او را تغییر داد. نخستین سفرش به مشهد حدود هشت سال پیش از انقلاب مشروطه و برای سرکشی به املاک خانوادگی انجام شد. خاندان ملک در فریمان، چناران و مناطق مختلف خراسان املاک گسترده‌ای داشتند و همین موضوع باعث شد او ارتباط عمیقی با مشهد پیدا کند. چند سال بعد بار دیگر به عنوان نماینده پدر را می‌مشهد شد و این بار اقامتش طولانی‌تر شد. ازدواج با دختر میرزا عبد... از خاندان متولیان یکی از موقوفات قدیمی مشهد، نیز سبب شدن زندگی او بیش از پیش با این شهر گره بخورد.

کتابخانه‌ای که خلایک دوران را پر کرد

به اعتقاد قائمی، مهم‌ترین میراث حاج حسین ملک، کتابخانه و موزه ملی ملک در تهران است. او گفت اگر این کتابخانه شکل نمی‌گرفت، نسل نخست پژوهشگران ایرانی برای دسترسی به بسیاری از نسخه‌های خطی ناچار بودند به کتابخانه‌های خارج از کشور مراجعه کنند. تمرکز ملک بر گردآوری نسخه‌های خطی، اسناد تاریخی و آثار ارزشمند فرهنگی، خدمتی بود که حتی بسیاری از نهاد‌های دولتی در هشت دهه گذشته نتوانسته‌اند در همان اندازه انجام دهند.

از این رو، قائمی معتقد است عنوان «بزرگ‌ترین واقف فرهنگی ایران» بیش از هر چیز، نتیجه همین نگاه آینده‌نگر و فرهنگ‌محور است. این پژوهشگر در پایان، با اشاره به تفاوت «وقف» و «بخشش» گفت هر بخششی وقف نیست. وقف، ساختاری حقوقی و فرهنگی دارد که براساس وقف نامه تنظیم می‌شود و مهم‌ترین ویژگی آن، دوام ماندگاری است.

وقف؛ انتخابی برخاسته از باور

یکی از مهم‌ترین بخش‌های سخنان هادی قائمی، بررسی انگیزه‌های وقف‌های حاج حسین ملک بود. او به دو روایت مشهور درباره انگیزه‌های این واقف اشاره کرد: نخست اینکه برخی گفته‌اند ملک برای جلوگیری از مصادره املاکش در دوره رضاشاه آن‌ها را وقف کرد و دوم اینکه عده‌ای معتقدند او